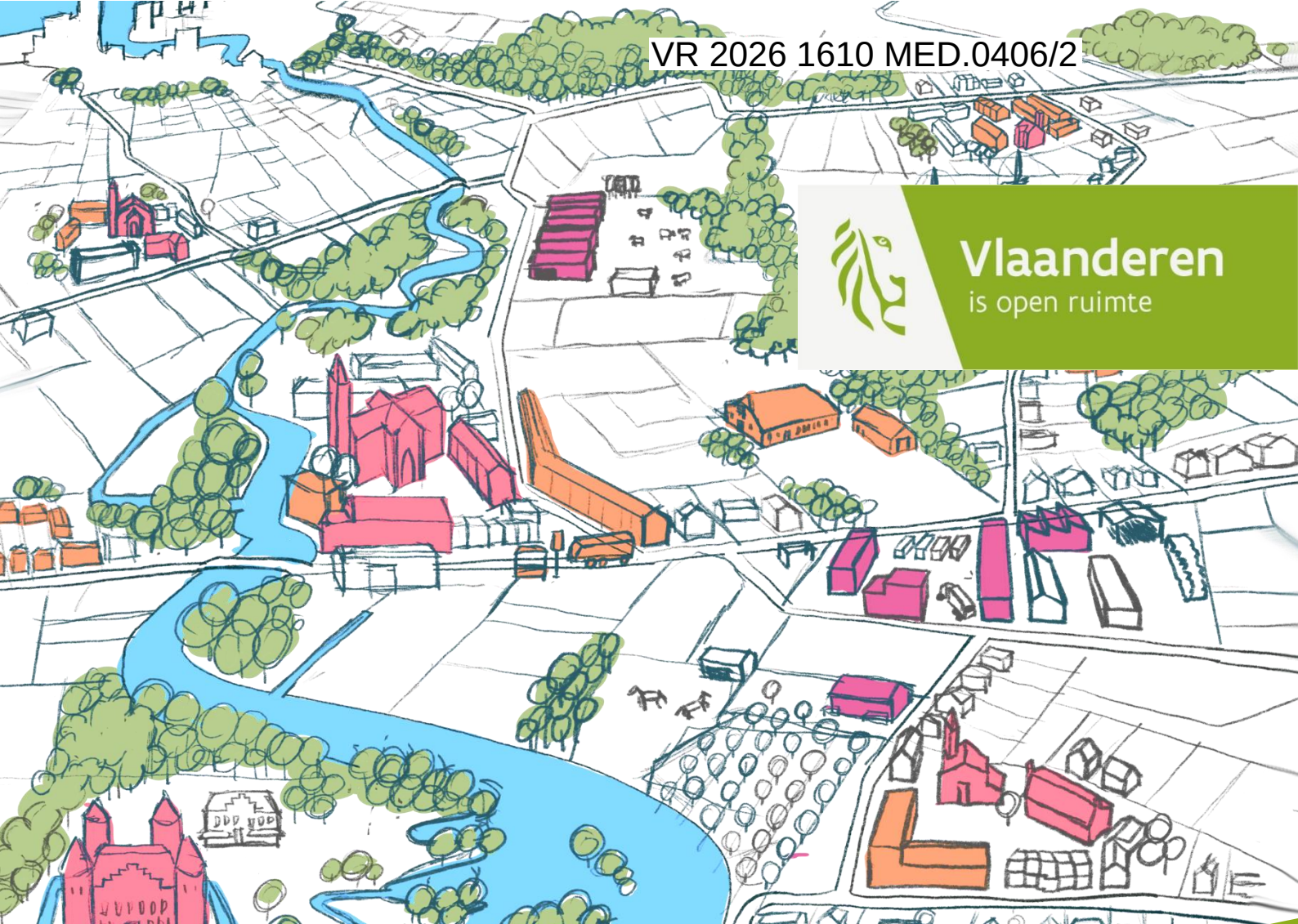
VR 2026 1610 MED.0406/2

Vlaanderen
is open ruimte

Visie van het platteland

De verzamelde stemmen van het platteland

September 2026

VLAAMSE
LAND
MAATSCHAPPIJ

COLOFON

Uitvoerder:
Vlaamse Landmaatschappij
Koning Albert II-laan 15 bus 152
1210 Brussel
Tel.: 02 543 72 00
www.vlm.be

Opdrachtgever:
De Vlaamse minister van Binnenland, Steden- en Plattelandsbeleid, Samenleven, Integratie en Inburgering, Bestuurszaken, Sociale Economie en Zeevisserij
Koning Albert II-laan 15
1210 Brussel
Tel.: 02 553 91 92
www.vlaanderen.be/vlaamse-regering

Coverfoto: grafische weergave van de visie van het platteland, Joyce Van Kerckhove, Visuality ©

Datum Rapport: september 2026
Status/Revisie: Finale tekst opgemaakt op basis van de verslagen van de toekomstateliers, de hoorzittingen en de plattelandsbevraging.

//

1 VOORAFGAANDE TOELICHTING

Deze **visie van het platteland** is een weergave van de input die we hebben ontvangen tijdens de toekomstateliers en via de plattelandsbevraging gedurende het voortraject van het plattelandspact. **Het betreft geen beleidsdocument, noch een formeel standpunt van de Vlaamse Regering** maar heeft gediend als basis voor de opmaak van het Vlaams Plattelandspact en kan fungeren als inspiratiebron voor de verdere uitwerking van acties binnen het plattelandspact en het bredere plattelandsbeleid in Vlaanderen.

2 INLEIDING

Het Vlaams Regeerakkoord 2024-2029 heeft de ambitie om tegemoet te komen aan de uitdagingen van het Vlaams platteland met de opmaak van een transversaal plattelandspact. Het Vlaams regeerakkoord stelt (p. 72): “Om het gemeenschapsleven en de bedrijvigheid in plattelandsgemeenten te ondersteunen, is er vanuit verschillende bestuursniveaus en verschillende beleidsdomeinen nood aan een toereikende financiering, een gewaarborgde bereikbaarheid, een verzekerde dienstverlening, nutsvoorzieningen, stimuli voor economische groei en jobcreatie en ruimte voor eigen ontwikkeling in een van onderuit gedragen zienswijze.”

In de beleidsnota ‘Plattelandsbeleid 2024-2029’ verduidelijkt Vlaams minister Hilde Crevits, bevoegd voor plattelandsbeleid de objectieven van het plattelandpact. Centraal staat het Vlaamse plattelandspact als strategie om de uitdagingen van het platteland transversaal aan te pakken en de welvaart te versterken.

Eind 2024 kreeg de Vlaamse Landmaatschappij van de minister de opdracht om het Vlaamse Plattelandspact voor te bereiden in samenwerking met het Agentschap Binnenlands Bestuur.

De hernieuwde aandacht voor het platteland in deze legislatuur is onder meer gebaseerd op twee elementen. Ten eerste publiceerde de Europese Commissie in 2021 haar **lange termijnvisie voor de Europese plattelandsgebieden**. Met deze Europese plattelandsvisie streeft de Commissie naar sterkere, meer verbonden, veerkrachtige en welvarende plattelandsgebieden tegen 2040. Met het Europese plattelandspact (EU Rural Pact), wil Europa onder meer ook de lidstaten en regio’s engageren om zelf een holistische visie op het platteland te ontwikkelen en een geïntegreerde strategie op te maken.

Een tweede element is de publicatie van **het eerste plattelandsrapport ‘De staat van het Vlaamse platteland’**[1], in juni 2024. In dit rapport gaat de Vlaamse Landmaatschappij na wat objectieve oorzaken zijn voor het gevoel van achtergelaten te zijn bij de plattelandsbewoners (de zogenaamde geografie van ontevredenheid). De analyses in dit rapport wijzen op een aantal uitdagingen die wezenlijk anders zijn voor het platteland dan voor de verstedelijkte gemeenten en de centrumsteden. Uitdagingen die wel gedeeld zijn, manifesteren zich anders op het platteland en vergen aangepaste strategieën en oplossingen.

Tegenover de uitdagingen op het vlak van demografie, klimaatverandering, sociale ongelijkheid, biodiversiteit, voedselvoorziening, enzovoort, heeft het platteland een aantal troeven in handen richting meer welvaart, rechtvaardigheid en duurzaamheid voor de ganse Vlaamse samenleving. Samenwerking tussen het platteland en de stedelijke omgeving zijn hierin een hefboom. Immers in vergelijking met het ‘gemiddelde’ platteland in Europa, is het Vlaamse platteland verstedelijkt.

[1] Vlaamse Landmaatschappij (2024). Het Vlaamse platteland in Cijfers. Plattelandsrapport 2024. https://publicaties.vlaanderen.be/view-file/67601

Het proces voor de opmaak van het plattelandspact is afgetrapt met een **startmoment** voor alle betrokkenen op 27 maart 2025. Tijdens dit event werd het beeld van het platteland als diamant met 5 facetten gelanceerd:

1. Een kwalitatieve, veerkrachtige en multifunctionele open ruimte
2. Een levendige, aantrekkelijke en gezonde woonomgeving
3. Een warme gemeenschap
4. Een plek van economische bedrijvigheid
5. Besturen en burgers samen aan zet

Op basis van dit beeld is een participatief proces opgestart, bestaande uit drie bouwstenen: 5 toekomstateliers, een plattelandsbevraging en hoorzittingen in de Commissie Landbouw, Visserij en Plattelandsbeleid van het Vlaams Parlement.

De **toekomstateliers** waren 5 interactieve workshops, die open stonden voor alle plattelandsactoren en geïnteresseerden waarbij er telkens rond 1 van de 5 facetten gewerkt werd. De visie van het platteland is het resultaat van een participatief proces waarbij de stem van de plattelandsactoren en -gemeenschappen gehoord is. Dait proces was opgebouwd uit 3 complementaire bouwstenen: toekomstateliers, een plattelandsbevraging, en parlementaire hoorzittingen.

hadden als doel om:

- een toekomstbeeld voor elk van de facetten op te bouwen;
- te bespreken welke huidige praktijken passen in dit toekomstbeeld en kunnen opgeschaald worden of;
- welke praktijken het toekomstbeeld in de weg staan en zouden moeten afgebouwd worden;
- synergieën met bestaande beleidsinitiatieven in kaart te brengen.

In totaal werden ongeveer 200 deelnemers met deze toekomstateliers bereikt. De verslagen zijn terug te vinden op www.plattelandspact.be.

Tabel 1: overzicht van de 5 toekomstateliers

Facet	Datum	Locatie
Een kwalitatieve, veerkrachtige en multifunctionele open ruimte	Di 29/04/25	Huysmanshoeve, Eeklo (Oost-Vlaanderen)
Een levendige, aantrekkelijke en gezonde woonomgeving	Ma 12/05/25	De Smederij, Winksele (Vlaams-Brabant)
Een warme en zorgzame gemeenschap	Di 20/05/25	Open Huis, Staden (West-Vlaanderen)
Een plek van economische bedrijvigheid en vernieuwing	Di 03/06/25	Fruitbedrijf Karel Vaes, Borgloon (Limburg)
Besturen en burgers samen aan zet	Ma 16/06/25	Pastorij Olen (Antwerpen)

Parallel aan de toekomstateliers, werd een **plattelandsbevraging** gehouden van 27 maart tot en met 30 juni 2025. Met deze online bevraging werden respondenten gevraagd naar de belangrijkste uitdagingen op het platteland en hun prioriteiten voor het toekomstig plattelandsbeleid. Ook konden de deelnemers goede praktijken aanbrengen.

Een derde bouwsteen voor het opmaken van de visie waren de **hoorzittingen**, georganiseerd door de Commissie voor Landbouw, Visserij en Plattelandsbeleid van het Vlaams Parlement. Deze hoorzittingen vonden plaats op 24 september en 15 oktober 2025. De VLM, academici van KULeuven, UGent en UAntwerpen, Vereniging van Vlaamse Provincies (VVP), Vereniging van Vlaamse Steden en Gemeenten (VVSG) Vlaamse Vereniging Dorpsbelangen (VVDB) en Landelijke Gilden werden gehoord door de parlementsleden. De verslagen van de hoorzittingen zijn terug te vinden op de website van het Vlaams Parlement.

Op basis van de verslagen van de toekomstateliers en de hoorzittingen alsook de uitkomsten van de plattelandsbevraging, is een visie voor de toekomst van het Vlaamse platteland opgemaakt. Deze **Visie van het platteland** is een weergave van de stem van het platteland en zijn bewoners en actoren. Het geeft weer hoe men naar de toekomst kijkt en wat er volgens hen nodig is om het platteland verder te ontwikkelen tot duurzame plaatsen waar het goed is om te leven, te wonen, te werken en te ondernemen.

3 VISIE VAN HET PLATTELAND

Volgens de inwoners van het platteland verdient hun leefomgeving een sterke en vitale toekomst. Het is de thuis van 1 op 3 Vlamingen die het recht hebben om hier te blijven wonen of hun plaats te vinden, met dezelfde levenskwaliteit als in de steden of de verstedelijkte gebieden. Daarnaast is het platteland ook een onmisbare pijler voor onze hele samenleving als beheerder van het grootste deel van de open ruimte en zijn natuurlijke hulpbronnen.

Tegen 2040 willen we het Vlaamse platteland verder laten evolueren tot plaatsen van verbondenheid:

- tussen de inwoners onderling;
- tussen de dorpen, gemeenten en steden;
- tussen economie, ecologie en gemeenschap;
- tussen inwoners, ondernemers en besturen.

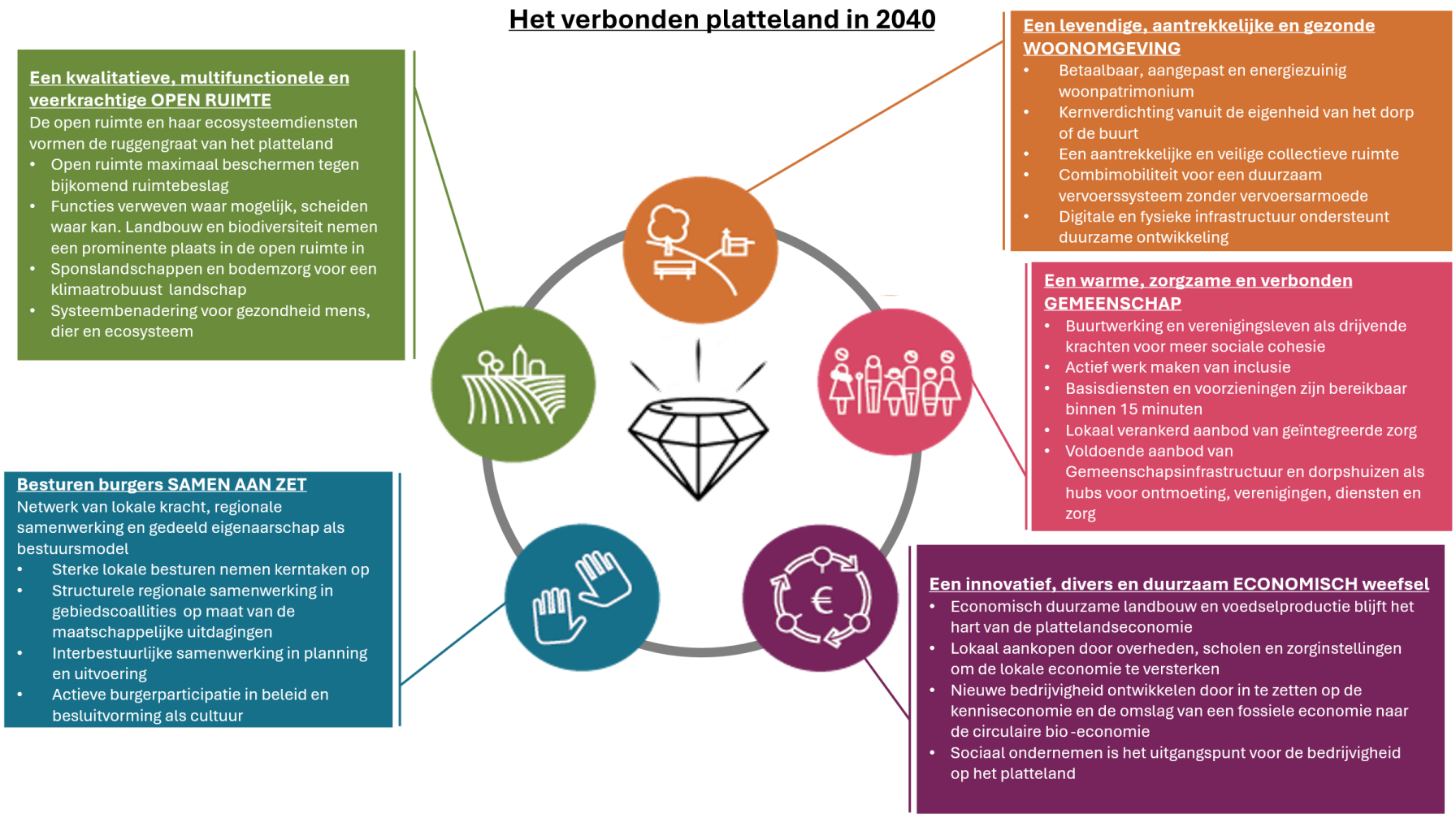
Zo kan het platteland zich verder er ontwikkelen tot een plaats waar het goed is om te leven, te werken en te ondernemen. Tegelijk kan het een sleutelrol opnemen in opgaven zoals klimaatverandering, biodiversiteitsverlies, de energie-en mobiliteitstransities en de demografische evolutie.

Dit toekomstbeeld van het **verbonden platteland** wordt gekenmerkt door:

- een **warme gemeenschap** waar sociale cohesie de motor is van een sterk engagement;
- een **levendige, aantrekkelijke en gezonde leefomgeving**, waar respect voor eigenheid en erfgoed een solide basis vormen voor toekomstgerichte oplossingen op vlak van wonen, gebruik van de (publieke) ruimte en mobiliteit, in synergie met de stedelijke omgeving;
- een **kwalitatieve, veerkrachtige en multifunctionele open ruimte** die haar ecosysteemdiensten kan blijven bieden voor de huidige en toekomstige generaties;
- **ruimte voor economische bedrijvigheid en innovatie** die een meerwaarde bieden voor de gemeenschap en vertrekken vanuit een sterk ondernemerschap in het produceren en verwerken van voedsel, in het leveren van diensten en voorzieningen voor inwoners, recreanten en toeristen alsook in nieuwe bedrijfstakken zoals digitalisering en AI, bio-economie, circulaire economie en hernieuwbare energie;
- **sterke lokale besturen die samen met de burgers aan zet zijn** om gebiedsgericht uitvoering te geven aan een geïntegreerd beleid, gebaseerd op principes van subsidiariteit, wederzijdse afhankelijkheid, en respect voor gelijkwaardigheid van alle partners.

In de volgende paragrafen wordt de visie verder uitgediept per facet. Figuur 1 geeft een overzicht van de concrete ingrediënten waaruit de visie op het verbonden platteland is opgebouwd.

//

Figuur 1: ingrediënten van het verbonden platteland, de visie op het platteland in 2040

3.1 EEN WARME GEMEENSCHAP WAAR SOCIALE COHESIE DE MOTOR IS VAN EEN STERK ENGAGEMENT

De warme plattelandsgemeenschap is in 2040 een plek waar iedereen telt, waar samenleven actief wordt vormgegeven, en waar zorg, ontmoeting en engagement hand in hand gaan. Lokale besturen, burgers, verenigingen en ondernemers bouwen samen aan een inclusieve, zorgzame en levendige leefomgeving.

De buurtwerking en het verenigingsleven zijn de drijvende krachten achter de warme gemeenschap. Ze zorgen voor ontmoetingen die een vertrekpunt zijn voor meer sociale cohesie en positieve effecten hebben op het welzijn en de gezondheid. Die activiteiten kunnen een opstap zijn naar een meer actief burgerschap waarbij de gemeenschap de mogelijkheden heeft om te participeren in de lokale beleids- en besluitvorming. Daarbij erkennen we de toegenomen diversiteit in al haar vormen. Inclusie wordt actief nagestreefd in het buurt- en verenigingsleven.

In een warme gemeenschap is een nabije, bereikbare en inclusieve dienstverlening en basisvoorzieningen het uitgangspunt. Die zijn afgestemd op de noden van de buurt, het dorp en haar gemeenschap. Het lokaal bestuur neemt de regie in handen, in samenwerking met lokale ondernemers, verenigingen en burgers. Niet elke voorziening moet in elk dorp aanwezig zijn, maar is wel bereikbaar voor iedereen door een gecombineerd aanbod van fysieke, digitale en mobiele dienstverlening volgens de principes van het 15 minutendorp (of buurt). Het aanbod en de programmatie aan kleuter -en lager onderwijs vormt een bijzonder element binnen de warme gemeenschap, omdat het gemeenplaatsen zijn voor ontmoeting, engagement en sociale diversiteit. Inwoners kunnen gebruik maken van een evenwichtig en betaalbaar aanbod aan vrije tijdsbesteding zowel in de eigen buurt of het dorp als in de buurdorpen, -gemeenten en steden.

We geven hierbij specifieke aandacht aan een laagdrempelig aanbod van geïntegreerde zorg en ondersteuning, waarbij vrijwilligers een aanvulling kunnen zijn op professionele zorgnetwerken. Groene zorginitiatieven en cohousing bieden innovatieve antwoorden op mentale en fysieke zorgnoden over generaties heen.

Het aanbod aan gemeenschapsinfrastructuur is afgestemd op de noden van de buurt, het dorp en de verenigingen. Er wordt sterk ingezet op het behoud en optimaal gebruik gemaakt van bestaande infrastructuur zoals parochiezalen, kerken en schoolgebouwen. Waar nodig en mogelijk evolueert gemeenschapsinfrastructuur tot een dorpshuis of -punt als draaischijf van de warme gemeenschap. Het zijn hubs die ontmoeting, verenigingsleven, publieke en private diensten, zorg en ondersteuning een plaats geven en ondersteunen. Het zijn aantrekkelijke plaatsen die multifunctioneel gebruikt worden en die diensten kunnen opvangen waar ze niet of minder toegankelijk zijn in de directe omgeving.

Engagementen van bewoners in buurtwerking en het verenigingsleven worden gestimuleerd door administratieve lasten zoals subsidiereglementen, statuten of verzekeringen te verminderen of door actief ondersteuning te bieden.

3.2 EEN LEVENDIGE, AANTREKKELIJKE EN GEZONDE WOONOMGEVING

In 2040 zijn de dorpskernen en buurten op het platteland uitgegroeid tot levendige, aantrekkelijke en gezonde woonomgevingen.

Een betaalbaar woonaanbod dat maximaal is aangepast aan de demografische evoluties zoals vergrijzing en gezinsverdunning en aan de vereisten op vlak van wooncomfort en energiezuinigheid, vormt de basis. Om de bouwshift te realiseren is kernverdichting de norm, waarbij ruimtelijke keuzes gestuurd worden door het ruimtelijk kompas van het Beleidsplan Ruimte Vlaanderen. Daarnaast is er aandacht voor de eigenheid van het dorp en het bevorderen van inclusief en intergenerationeel samenleven. Respect voor bestaand patrimonium, het hergebruiken van erfgoed en het inzetten op innovatieve woonvormen zoals coöperatief wonen, kangoeroewoningen, woningdelen, … dragen daar aan bij. De lokale besturen nemen de regie op van het woonbeleid in samenwerking met woonmaatschappijen, burgers en ontwikkelaars. Het afstemmen van het woonbeleid in een gebiedsgerichte, bovenlokale samenwerking ondersteunt een betere beleids- en besluitvorming.

Kernverdichting gaat hand in hand met het realiseren van een aantrekkelijke en veilige collectieve ruimte. Hiertoe behoort zowel de publieke ruimte als publiek gebruikte private ruimte. Die collectieve ruimte is klimaatrobuust en bevat voldoende groen waarbij de 3-30-300 regel als leidraad dient. Ze is ingericht voor ontmoeting en recreatie en geeft ruimte aan ondernemers. De collectieve ruimte is inclusief en biedt plaats aan jongeren en ouderen vanuit het 8-80 model. Ze is tot stand gekomen in participatie met de inwoners en gebruikers. Specifieke aandacht gaat naar veiligheid waarbij trage mobiliteit de voorkeur geniet. Ontharding en herinrichting van de weginfrastructuur in dorpen en een herwaardering van het dorpsplein zijn kansen om klimaatuitdagingen, sociaal isolement en verkeersveiligheid geïntegreerd aan te pakken.

De woonomgeving is breder dan enkel het eigen dorp of buurt. In 2040 zijn buurten en dorpen verbonden met elkaar en met de stedelijke centra via effectieve en duurzame vervoersoplossingen. Het vervoersysteem combineert persoonlijk en openbaar vervoer, deelmobiliteit, trage wegen en burgerinitiatieven. Hoppinpunten vormen knooppunten van bereikbaarheid, voorzieningen en gemeenschapsvorming. Zo streven we ernaar om vervoersarmoede op het platteland te bannen.

3.3 EEN KWALITATIEVE, VEERKRACHTIGE EN MULTIFUNCTIONELE OPEN RUIMTE

Ook in 2040 vormt de open ruimte de ruggengraat van een toekomstgericht platteland. Als grootste troef van het Vlaamse buitengebied biedt ze een breed scala aan ecosysteemdiensten: van voedselproductie en waterbeheer tot biodiversiteit, recreatie en energieopwekking. Deze ruimte is een dynamisch systeem waarin maatschappelijke opgaven samenkomen en verweven worden.

We beschermen de open ruimte en de ruimtelijke kwaliteit van het buitengebied door de schouders te zetten onder de drie ruimtelijke transformatieopgaves zoals beschreven in het voorontwerp BRV (Beleidsplan Ruimte Vlaanderen): het transformeren van het bestaande ruimtebeslag; het doen dalen van het bijkomend dagelijks ruimtebeslag tot 0 ha/dag; en het transformeren naar een robuuste open ruimte. Om het bijkomend ruimtebeslag te beperken, is het nodig om andere functies en activiteiten in de open ruimte, zoals verspreide bebouwing, recreatie, gemeenschaps- en nutsvoorzieningen, een begrensd ontwikkelingsperspectief te bieden zodat ze het functioneren van de openruimte-functies niet in gedrang brengen. Het multifunctioneel gebruik van de open ruimte beperkt zich tot een verantwoord medegebruik zonder significant ruimtebeslag, zoals infrastructuur of verharding, en zonder de hoofdfunctie in het gedrang te brengen zodat strategische voorraden voor landbouw en natuur) beschikbaar blijven.

Landbouw is en blijft de belangrijkste gebruiker en beheerder van de open ruimte. Een robuuste open ruimte vormt, via de ecosysteemdiensten die het biedt, de basis voor een economisch duurzame landbouw. Naast bodemzorg, het verbeteren van de waterkwaliteit en het herstellen van de (agro)biodiversiteit, staat het beschermen en verzekeren van toegang tot voldoende landbouwgrond centraal.

Klimaatuitdagingen maken van sponslandschappen en bodemzorg het fundament van een weerbaar landschap. Gezonde bodems dragen bij aan waterbuffering, koolstofopslag en voedselzekerheid. Landbouwers spelen hierbij een fundamentele rol. Landbouwers nemen daarnaast ook bijkomende rollen zoals hernieuwbare energieproducent op. Deze transitie vraagt om maatwerk, begeleiding en een actief grondbeleid, waarbij publieke gronden strategisch worden ingezet.

De open ruimte wordt benaderd als een geïntegreerd geheel waarin water, bodem, natuur en mens samen functioneren. Gebiedsgerichte coalities, met lokale ambassadeurs en interbestuurlijke samenwerking vormen de motor van deze transitie. Beleidsdoelstellingen worden verbonden, regelgeving afgestemd en kennis gedeeld via lerende netwerken.

Het One Health-principe stuurt onze visie: een gezonde leefomgeving voor mens, dier en ecosysteem. Dat vraagt om participatie, eigenaarschap en educatie over generaties heen. Burgers, landbouwers, natuurorganisaties en overheden werken samen aan een landschap dat niet alleen veerkrachtig is, maar ook betekenisvol en gedragen.

3.4 RUIMTE VOOR ECONOMISCHE BEDRIJVIGHEID EN INNOVATIE

In 2040 is het Vlaamse platteland een broedplaats voor duurzame economische ontwikkeling en innovatie. Het biedt ruimte aan jonge ondernemers die met frisse ideeën bijdragen aan een

toekomstgerichte en lokaal verankerde economie. De plattelandseconomie is sociaal, circulair en veerkrachtig, en vormt een fundament voor gemeenschapsversterking.

Lokale economieën zijn de zuurstof voor voorzieningen, sociale infrastructuur en toeristische producten. Het beschermen van de lokale economie en het faciliteren van ondernemerschap op het platteland verhogen het welbevinden en de sociale levendigheid. Door, waar mogelijk, in te zetten op lokale aankoop door overheden, scholen, zorginstellingen en andere publieke instanties, wordt de economische meerwaarde verankerd in de gemeenschap. Deze aanpak versterkt de marktpositie van lokale producenten en dienstverleners, vergroot de afzetmarkt en zorgt ervoor dat de opbrengsten terugvloeien naar het platteland.

De digitale ontwikkeling en telewerken bieden mogelijkheden voor de kenniseconomie die zich ook op het platteland manifesteert. Hier ontstaan nieuwe ecosystemen rond robotica, artificiële intelligentie en digitale toepassingen.

Economisch duurzame landbouw en voedselproductie blijven het hart van de plattelandseconomie. Complementair met een landbouw en agrovoedingsindustrie gericht op de globale markt, draagt lokale verwerking en verkoop van landbouwproducten in de korte keten bij aan de ontwikkeling van de economie op het platteland. Nieuwe organisatiemodellen en multifunctionele landbouw zorgen voor een verankering van de economische en maatschappelijke waarde van de landbouw in de lokale economie.

Naast de voedselketen, zorgt de ontwikkeling van de bio-economie, met landbouwproductie als brandstof en biomassahubs als motor, voor de creatie van nieuwe waardeketens die ecologische en economische belangen verbinden. Die hubs zorgen voor lokale verwerking, energieproductie en reststroomvalorisatie, en dragen bij aan een lokale, circulaire economie.

Sociaal ondernemerschap staat centraal. Ondernemers op het platteland combineren economische activiteit met maatschappelijke meerwaarde. Ze creëren werkgelegenheid, versterken sociale cohesie en dragen bij aan de leefbaarheid van hun omgeving.

3.5 BESTUREN EN BURGERS SAMEN AAN ZET

Het bestuursmodel voor het platteland in 2040 gaat uit van een verbonden netwerk van lokale kracht, regionale samenwerking en gedeelde verantwoordelijkheid. Besturen en burgers geven het platteland samen vorm.

De lokale besturen zijn de spil in dit bestuursmodel. Ze beschikken over voldoende bestuurskracht om kerntaken op vlak van dienstverlening, welzijn, ruimtelijk beleid, cultuur, lokale economie, milieu, … op te nemen vanuit de principes van subsidiariteit en nabijheid bij de burger. De gemeentebesturen zetten in op actieve participatie in beleids- en besluitvormingsprocessen en werken hiervoor nauw samen met dorpsraden of bewonersgroepen al dan niet ondersteund door een verbindingsfiguur zoals een dorpsconsultent.

Voor complexere maatschappelijke opgaven werken lokale besturen structureel samen in een intergemeentelijke en regionale samenwerking. Deze samenwerkingsverbanden zijn coalities van buurgemeenten, landbouworganisaties, (natuur)verenigingen, ondernemers, onderzoekers, burgers, … De samenstelling en de schaal wordt bepaald door de opgave. Op deze manier geven lokale besturen vorm aan een territoriale ontwikkeling over de grenzen van stad en platteland heen. Hiervoor delen ze personeel en middelen en stemmen ze hun beleid af.

Ook de Vlaamse overheid en de provincies nemen actief deel aan dit bestuursmodel. In een interbestuurlijke samenwerking met de lokale besturen bepalen ze het beleidskader en de generieke doelstellingen en vertalen dit naar een gebiedsgerichte opgave. Bij de uitvoering werken de Vlaamse overheid en de provincies samen met de gebiedscoalities en zetten gericht instrumenten in.

Wat dit bestuursmodel uniek maakt, is de combinatie van nabijheid en schaal. Lokale besturen blijven herkenbaar en aanspreekbaar, maar werken structureel samen waar het nodig is. Participatie is geen project meer, maar een cultuur.